

3.1. Инвестицион муҳит жозибаторлигини аниқлашда ижтимоий-иқтисодий ва инновацион салоҳиятни баҳолашнинг иқтисодий-математик усуллари

Глобаллашув жараёнининг чуқурлашуви мамлакат иқтисодиётининг ривожланиши, унинг ҳудудларида ишлаб чиқарилаётган товар ва хизматларнинг рақобатбардошлигини оширишга етарлича таъсир кўрсатади. Шунинг эътирофи этиш лозимки, ушбу жараён умумиқтисодиётга ижобий таъсир кўрсатиши билан бир қаторда, ўзининг салбий таъсирини ҳам намоён этади. Мазкур ҳолатнинг мавжудлиги бир-бирига боғлиқ бўлган барча параметрларни миқдорий жиҳатдан баҳолашни, салбий таъсир кўрсатадиган омилларни эса юмшатишни, уларни меъёр даражасида фаолият юритишини таъминлашни талаб этади.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг таҳлили шунинг кўрсатадики, қўлга киритилаётган ютуқ ва муваффақиятларнинг асосида иқтисодиётни модернизациялаш жараёнининг ўрни аҳамиятлидир. Шунга кўра, республика ҳудудларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини бошқаришнинг самарали тизимини яратиш, ҳудудларнинг салоҳиятини баҳолашнинг назарий ва методологик асосларини тадқиқ этиш муҳимлик касб этмоқда.

Булар тўғрисидаги илк фикрлар, мантикий мулоҳазалар монографиянинг 1- ва 2-бобларида, қисман бўлса-да, тилга олинган эди. Ушбу параграфда эса уларга батафсил тўхталинади.

Ҳудудларнинг ривожланиш тараққиёти тенденциясига разм соладиган бўлсак, ҳудудлар ўртасидаги табиий-демографик, маъмурий-иқтисодий тафовутлар юқориликча қолаётгани ҳамда ўзини-ўзи ресурслар билан таъминлай олмайдиган туманларнинг мавжудлиги, уларнинг аксарияти бозор муносабатларига мослаша олмаётганини илмий асосда очиб бериш ва тадқиқ қилиш илмий-амалий изланишлар учун объект бўлиб қолмоқда.

Зеро, модернизация – анъанавий жамиятнинг илғор, индустриал жиҳатдан тараққий этган жамиятга айланишини таъминловчи ижтимоий-тарихий жараён эканини ҳисобга олиб, ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятини баҳолаш методологиясини ислоҳ этиш ва ҳудудларни ривожлантиришни самарали бошқаришни такомиллаштириш билан боғлиқ назарий-методологик тавсияларни ишлаб чиқиш бугунги куннинг муҳим ва долзарб масалаларидан ҳисобланади.

Мамлакат ҳудудларининг ижтимоий-иқтисодий ҳолатини услубий баҳолашга қаратилган тадқиқотлар¹

Услуб	Кўрсаткичлар тизими
Genuine saving (Жаҳон банки томонидан аниқланадиган жамғармалар) ²	GS (Genuine saving) = (GDS-CFC)+EDE-DRNR-DME, бу ерда: CDS – ялпи ички жамғармалар, CFC – ишлаб чиқариш активлари қийматининг пасайиши (эскириши ҳисобига), EDE – таълимга ажратилган харажатлар, DRNR – табиий ресурсларнинг йўқ бўлиши, DME – атроф муҳитнинг ёмонлашуви ҳисобига кўриладиган зарарлар.
Кўрсаткичлар-идикатори тизими Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг Барқарор ривожланиш комиссияси томонидан ишлаб чиқилган.	4 та соҳа бўйича жами 60 та индикатор: ижтимоий, иқтисодий, экологик, институционал.
С.А.Зарубин томонидан таклиф этилган ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий тизими барқарорлигини англатувчи интеграл кўрсаткичлар.	3 та соҳа бўйича кўрсаткичлар: иқтисодий, ижтимоий, экологик.
О.В.Скотаренко томонидан таклиф этилган Ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини комплекс баҳолаш услуби	11 та кўрсаткич: ЯҲМ, жон бошига тўғри келадиган асосий капиталга йўналтирилган инвестициялар ҳажми, жон бошига тўғри келадиган ташқи савдо айланмаси ҳажми, хусусий корхоналарда банд бўлган ўртача ишчилар сони ва б.
Ижтимоий-иқтисодий потенциални баҳолаш услуби, И.В.Тараненко томонидан таклиф этилган.	Бешта соҳа: реал сектор, инвестиция ва ташқи иқтисодий фаолият, корхоналарнинг молиявий фаолият натижалари, ижтимоий сектор, истеъмол бозори.
А.Н.Сыров томонидан таклиф этилган Ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий потенциали.	Олти соҳа: меҳнат, ишлаб чиқариш, табиий, молия, транспорт, инфраструктура.

Тадқиқотларни амалга ошириш давомида шунга гувоҳ бўлдикки, юқорида таъкидланган масалани ҳал этишга қаратилган бир қанча услубий ишланмалар, хусусан, ҳудуднинг барқарор ривожланиш даражаси ва ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатини баҳолашга қаратилган изланишлар иқтисодчи олимлар, хорижий илмий-тадқиқот институтлари, халқаро молиявий-иқтисодий ташкилотлар томонидан амалиётга татбиқ этилиб, такомиллаштирилиб келинмоқда (3.1.1-жадвал).

Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини барқарорлаштириш муаммосига қаратилган услубий таҳлилларни солиштириш, уларни ҳар томонлама тадқиқ этиш орқали жузъий қарашларни келтириш мумкин.

¹Мустафакулов Ш.И. Ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ва инновацион салоҳиятига баҳо беришнинг мавжуд услублари таҳлили. “Молия ва банк иши” электрон илмий журнали. 2016 йил апрель, 3-сон, 5-16-б.

Биринчи усул, мамлакат/худуд барқарорлигига баҳо беришнинг ягона кўрсаткичга асосланиши. Бунга “Genuine saving” (“Ҳақиқий жамғарма” кўрсаткичи) услубини келтириш мумкин. Унинг мақсади ривожланиш учун муҳим бўлган жами активларнинг соф ўзгариши қийматини: ишлаб чиқариш активлари, табиий ресурслар, атроф муҳитнинг ҳолати, инсон капиталини инобатга олишдан иборат.

Яқуний кўрсаткични ҳисоблаш (GS) иккита босқичда амалга оширилади: биринчи босқичда соф ички жамғармалар қиймати аниқланади (NDS), иккинчи босқичда соф ички жамғармаларнинг таълимга йўналтирилган харажатлар ҳисобига кўпайиши ва табиий ресурсларнинг йўқолиши атроф муҳитнинг ёмонлашуви ҳисобига пасайиши намоён бўлади.

Ушбу услубнинг афзаллиги шундаки, у бир хил қийматга эга бўлган ижобий ёки салбий натижаларнинг ҳисобланишига олиб келади. Салбий натижаларнинг доимийлиги худудни нобарқарор ривожланиш йўлидан бораётганини англатади. Бироқ “Genuine saving” услубини бошқа услублар билан солиштирганда, унинг айрим заиф жиҳатлари ҳам кўзга ташланади. Яъни, ушбу услуб кенг қўламда мамлакат фаровонлиги нуқтаи назаридан келиб чиқиб, худуднинг барқарор ривожланишини баҳолашга ожизлик қилади.

Иккинчи усул, 1996 йилда БМТнинг (UN CSD – The United Nations Commission on Sustainable Development) Барқарор ривожланиш комиссияси томонидан тавсия этилган бўлиб, унда барча барқарор ривожланиш индикаторлари тизими тўртта: ижтимоий, иқтисодий, экологик ва институционал соҳаларни қамраб олади. Дастлабки ишланмаларда юқоридаги тўртта қамровни инобатга олган жами 134 та индикатор орқали ҳисобланган бўлса, кейинчалик улар такомиллаштирилиб 60 тага қисқартирилди ва мавзулар кесимида турли хилдаги тавсифлар ҳам киритилиб, уларнинг ишончилиги янада орттирилди.

Мамлакат/худудларни барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишини акс эттирувчи юқорида зикр этилган услублар самарали бўлиб, қайсидир маънода универсал ҳам ҳисобланади. Бироқ Ўзбекистон худудларининг шарт-шароти, ривожланишининг турличалигини инобатга олиб, уни айнан мавжуд ҳолича татбиқ этиш номақбул ҳисобланади. Шунинг учун ушбу услубларни мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш моделига мослаштириш, мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, татбиқ этиш мақсадга мувофиқдир.

Бугунги кунда худудлар потенциали (салоҳияти)ни баҳолашда фойдаланилган интеграл кўрсаткичлар услубини иккита йирик гуруҳга бўлиш мумкин. Булар сирасида ўртача арифметик ва ҳосилавий миқдорлар орқали ҳисоблаш усулларини келтириш жоиздир.

Бунинг учун бир қанча босқичдан иборат бўлган қуйидаги интеграл кўрсаткичлардан фойдаланиш тавсия этилади.

Биринчи босқич – танланган кўрсаткичларни асослаш.

Иккинчи босқич – ҳар бир кўрсаткич бўйича худуднинг барқарорлигига баҳо бериш (3.1, 3.2).

$$ki = \frac{xi}{\max(xi)} - \text{тўғридан-тўғри кўрсаткич}, \quad (3.1)$$

$$\bar{ki} = \frac{\min(xi)}{xi} - \text{тескари кўрсаткич} \quad (3.2)$$

Бу ерда, xi – i ҳудуддаги кўрсаткичлар миқдори; $\max(xi)$, $\min(xi)$ – намуна-кўрсаткич (бенчмаркинг), яъни ҳудуд ривожланишининг оптимал (критик) қийматини ақс этувчи кўрсаткичлар танлаб олинади.

Учинчи босқич – кўп қиррали таққослама таҳлил орқали иқтисодий, ижтимоий ва экологик (*Иқт.*, *Ижт.*, *Экол.*) барқарорликни ҳисоблаш.

Тўтинчи босқич – интеграл кўрсаткични шакллантириш.

Барқарорликнинг интеграл кўрсаткичи қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$I_{уст.} = \sqrt[3]{I_{экон.} * I_{соц.} * I_{экол.}} \quad (3.3)$$

Интеграл кўрсаткичнинг миқдори 0 дан 1 гача бўлган ораликда бўлади.

Бешинчи босқич – энг юқори (молиявий ва интеллектуал ресурслар билан таъминланган ҳудудлар: ривожланиш салоҳиятига, диверсификация қилинган ва мақбул экологик муҳитга эга бўлган) ва энг қуйи барқарорликка эга бўлган натижаларни талқин этишдан иборат.

Мазкур соҳага тегишли бўлган илмий манбалар таҳлил этиларкан, биринчи гуруҳ, яъни ўртача арифметик усуллар орқали ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий потенциални баҳолашда қатор олимлар томонидан амалга оширилган илмий тадқиқотларни қайд этиш мумкин. Улар томонидан таклиф этилган ҳисоб-китоблар учта босқичда амалга оширилган²:

1. Ҳудуд потенциали даражасини комплекс баҳолашнинг базавий кўрсаткичлари миқдори. Ушбу индикаторлар гуруҳига ЯХМ, жон бошига тўғри келадиган асосий капиталга йўналтирилган инвестициялар ҳажми, хусусий корхоналарда банд бўлган ўртача ишчи кучи сонининг улуши ва бошқалар (жами 11 та кўрсаткич);

2. Ижтимоий инфраструктура тармоқларининг ривожланиш салоҳияти кўрсаткичи: ижтимоий тармоқлар ривожланишининг йиғма кўрсаткичи, жон бошига қазиб чиқарилган фойдали қазилмалар; жон бошига тўғри келадиган қайта ишлаб чиқариш; жон бошига тўғри келадиган фойдаланишга топширилган уй-жойлар, жон бошига тўғри келадиган атроф муҳитга чиқарилган ифлосланган оқава сувлар.

3. Комплекс баҳолаш кўрсаткичи миқдори.

$$БАЛЛ = \sum \frac{БАЛЛ_p}{n}, \quad (3.4)$$

Бу ерда БАЛЛ_р – баллик баҳолаш қиймати;
 n – кўрсаткичлар сони.

Ушбу услуб ҳудудларни ҳар томонлама тафсифлаш учун етарлича кўп бўлган кўрсаткичлар тўпламидан иборат бўлса-да, бир қатор кўрсаткичлар

²Скотаренко О.В. Новые методы оценки уровня социально-экономического развития. / О.В. Скотаренко // Вестник МГТУ. 2012. № 1. С. 220-229.

бир-бирини айнан такрорлагани учун ҳам, ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятини баҳолашнинг ишончлилигини пасайтиради.

Иккинчи гуруҳда тадқиқотчи И.В.Тараненко томонидан ишлаб чиқилган услубни қайд этиш мумкин³. Ушбу услуб доирасида ижтимоий-иқтисодий салоҳият даражаси қуйидаги бешта соҳа кўрсаткичларига асосланиб баҳоланган: реал сектор, инвестицион ва ташқи иқтисодий фаолият, корхонанинг молиявий натижалари, ижтимоий сектор, истеъмол бозори.

Ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятини баҳолашнинг математик инструменти қуйидаги таққослама кўрсаткичлар орқали ифодаланган (3.5) ва (3.6):

$$qi = \frac{Pri}{Psti}, \quad (3.5)$$

$$\bar{qi} = \frac{Psti}{Pri}, \quad (3.6)$$

бу ерда Pri – ижтимоий-иқтисодий салоҳиятнинг i -кўрсаткичи миқдори (ҳудуд учун);

$Psti$ – ижтимоий-иқтисодий салоҳиятнинг i -кўрсаткичи миқдори (ўртача умуммамлакат учун).

Бунда, агар ҳисобланган кўрсаткичнинг ортиши ҳудуд ривожланиши потенциалининг ижобий ўзгаришига олиб келса, 3.5 формуладан, аксинча бўлса, 3.6-ифодадан фойдаланилади.

Ҳудуднинг якуний ижтимоий-иқтисодий потенциали рейтингини ҳисоблашда қуйидаги ифодадан фойдаланиш келтирилади:

$$Rr = \prod_{i=1}^n qi, \quad (3.7)$$

бу ерда Rr – ҳудуд ижтимоий-иқтисодий потенциали ривожланишининг якуний баҳоси (рейтинг баҳоси);

n – ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларнинг таққослама миқдори.

Изоҳи келтирилаётган мазкур услубий аппаратнинг устун томони шундаки, у орқали ҳар бир ҳудуднинг ялпи миллий потенциалга қўшаётган ҳиссасини аниқлаш мумкинدير.

Ҳудудларнинг иқтисодий потенциалини баҳолаш методикаси бўйича олиб борилган тадқиқотлар, яъни учинчи гуруҳда А.Н.Сыров⁴ томонидан амалга оширилган изланишларни қайд этиш ўринлидир. Ушбу гуруҳга мансуб бўлган тадқиқотларда эътибор асосан ҳудуднинг мавжуд салоҳиятини акс эттирувчи ресурслар қиймати ва улардан фойдаланиш даражасини баҳолашга қаратилади. Баҳолаш кўрсаткичи интеграл формула орқали изоҳланади:

$$F(\varphi(T))j = \sqrt[m]{\prod_{i=1}^m \varphi(T) tj}, \quad (3.8)$$

³Тараненко И.В. Оценка социально-экономического потенциала регионов / И.В. Тараненко // Днепрпетровский университет экономики и права.

⁴Сыров А.Н. Оценка экономического потенциала территории. Региональная экономика / А.Н. Сыров // Вестник Волгоградского государственного университета. 2008. №2 (13). С. 98-102.

бу ерда, $F(\varphi(T))j - j$ худуд потенциалнинг интеграл қийматини аниқлаш функцияси;

m – худуд потенциални тавсифловчи ресурслар ҳажми;

$\varphi(T) - j$ худуд учун t ресурс салоҳияти қиймати.

Худуднинг алоҳида ресурс салоҳияти қиймати эса, қуйидаги услубий формула доирасида ҳисобланади (3.9):

$$\varphi(T)tj = \frac{1}{a} \sum_{i=1}^a Tij, \quad (3.9)$$

бу ерда, a – ресурс қийматини ҳисоблашда фойдаланиладиган кўрсаткичлар миқдори;

Tij – j худуд салоҳиятининг i индикатори.

Энди мамлакат **худудларининг инвестицион салоҳиятини аниқлаш** бўйича мулоҳазалар билан ўртоқлашамиз.

Бугунги кунда худуд салоҳиятига аҳолининг сони билан бир қаторда, унинг даромадлари, жамғармалари ва орттирган мулкларининг баҳоси ҳамда аҳолининг интеллектуал салоҳияти орқали баҳо берилади. Айнан аҳолининг интеллектуал салоҳияти, сони, ёш даражаси, унинг даромадлари ҳамда худудда мавжуд бўлган ишлаб чиқариш ресурсларининг миқдори аниқланган ҳолда ишлаб чиқариш кучлари жойлаштирилади ва худуднинг инвестицион дастури ишлаб чиқилади.

Глобал рақобат ривожланишининг замонавий шароитларида ижро ҳокимиятининг устувор йўналишлари ва ҳаракатлари иқтисодиётни жадал ва барқарор ривожлантиришнинг инновацион ривожланишга, илмий салоҳиятнинг мавжуд соҳалардаги инновацион фаолиятни фаоллаштиришга қаратилган бўлиши лозим.

Инновацион ривожланишнинг манбасини тадқиқ қилиш худуднинг шаклланиб бўлган инновацион салоҳиятини анализ ва синтез қилишни талаб қилувчи комплекс муаммо ҳисобланади, бу эса, ўз навбатида, ушбу ривожланишнинг имкониятларини акс эттиради. Ўз ўрнида, инновацион салоҳиятни баҳолаш борган сари муҳимлик касб этиб боради.

Инновацион салоҳиятни ўлчашнинг машхур ва кенг тарқалган услубларидан бири Халқаро иқтисодий форумнинг (ХИФ) глобал рақобатбардошлик ҳисоботлар учун ҳисобланадиган “Глобал рақобатбардошлик индексининг инновацион салоҳият субиндекси” (GCI) ҳисобланади. Глобал рақобатбардошлик индекси («Growth Competitive Index» – «GCI») – иқтисодиёт ривожланишининг жорий даражасини акс эттиргани ҳолда, қисқа муддатли ривожланишда миллий иқтисодиётнинг барқарор иқтисодий ўсишга эришиш қобилиятини аниқлашга қаратилган. «GCI» мамлакатларнинг қисқа муддатли ҳамда узок муддатли ривожланишида иқтисодий ўсишга таъсир қилувчи учта категорияга асосланган: технологиялар, давлат институтлари ва макроиқтисодий иқлим.

«GCI» 90 дан зиёд ўзгарувчанларни жамлайди ва 9 та индексга асосланган бўлиб, улардан бири инновацион фаолиятдир.

Кириш маълумотларининг учдан икки қисми раҳбарлар фикри сўрови орқали келиб тушади, учдан бири эса чоп этилаётган статистик манбалардан олинади. Тўпланган маълумотлар субиндексларнинг (индекс ости индекслари) учта гуруҳида жам этилади:

- асосий эҳтиёжлар субиндекси (жамоат институтлари, инфраструктура, макроиқтисодиёт, соғлиқни сақлаш, бошланғич таълим);

- самарадорликни кучайтирувчи субиндекслар (олий таълим ва техник тайёрлов, бозор механизмларини самарадорлиги, технологик тайёргарлик);

- модернизация ва инновация субиндекси (мураккаб ва новаторлик стратегиясини тадбиркорлар томонидан амалга ошириш имкониятлари).

Рақобатбардошликнинг глобал индекси ЯИМни аҳоли жон бошига тўғри келиши даражасидан келиб чиқиб, барча мамлакатларнинг ривожланишини учта асосий ва иккита ўтиш даври бўйича тақсимлайди: ресурсларга таянган ривожланиш босқичи (аҳоли жон бошига ЯИМ < 2000 АҚШ доллари), самарадорликнинг ўсиш босқичи (аҳоли жон бошига 3000-9000 АҚШ доллари) ва инновацион ривожланиш босқичи (аҳоли жон бошига ЯИМ > 17000 АҚШ доллари)⁵.

Субиндекслар ривожланишнинг аниқ босқичига боғлиқ бўлган ҳолда, глобал рақобатбардошликнинг йиғма индексига агрегатлаштирилади (3.1.2-жадвал).

Ўз навбатида, илмий-техник салоҳият субиндекси мамлакатнинг техник ривожланиш бўйича позицияси: 10000 одамга интернет фойдаланувчиларининг сони, 1 млн. аҳоли сонига патентлар сони, тадқиқ қилинаётган мамлакатнинг инновацион фаолиятига хорижий инвестицияларнинг киритган улуши, илм-фанга қилинган харажатлар, илмий кадрларнинг даражаси асосида аниқланади.

3.1.2-жадвал

Мамлакатнинг турли ривожланиш босқичларида қўлланиладиган субиндекслар

Ривожланиш босқичи	Асосий (базавий) эҳтиёжлар, %	Самарадорликни кучайтирувчилар, %	Инновация ва модернизация, %
Ресурс ривожланиши босқичи	50	40	10
Самарадорликнинг ўсиши босқичи	40	50	10
Инновацион ривожланиш босқичи	30	40	30

⁵The Global Competitiveness Report 2008–2009. <http://www.weforum.org/pdf/GCR08/GCR08.pdf>

Манба: The Global Competitiveness Report 2008–2009. Michael E. Porter, Harvard University, Klaus Schwab, World Economic Forum. <http://www.weforum.org/pdf/GCR08/GCR08.pdf>

ХИФ экспертларининг услугиётига мувофиқ, қисқа ва узоқ муддатли ривожланишда барқарор иқтисодий ўсишга эришиш имконияти тенг даражада учта ўзгарувчан категорияларга боғлиқ: макроиқтисодий муҳит, давлат институтлари ва технология. Узоқ муддатли даврда илмий-техника салоҳиятисиз иқтисодиёт ўса олмайди. “Новатор” мамлакатлар (АҚШ, Япония, Корея, Канада шулар қаторида) учун инновациялар 1/2 ни ташкил этса, бошқа мамлакатлар учун 1/3 ни ташкил этади⁶.

Мамлакат ҳудудларининг инновацион салоҳиятини баҳолаш. Инновацион салоҳиятни баҳолаш алгоритми ҳудудий даражада учта кўринишдаги кетма-кет амалга ошириладиган босқичларда тақдим этилиши мумкин. Қуйида иқтисодчи олимларнинг⁷ ҳудуднинг инновацион салоҳиятини баҳоловчи меъёрий услубларини умумлаштирган ҳолда, ўз таҳлилларимизни баён этамиз.

Ҳудудлар кесимида инновацион салоҳиятни баҳолаш алгоритми уч босқичда амалга оширилади (3.1.3-жадвал).

Шу билан бирга, кўрсатилган алгоритмни амалга ошириш бир қатор услубий муаммоларни ҳал қилишни талаб этади. Биринчи муаммо инновацион салоҳиятни ресурс ва натижадорлик тузувчиларини таснифловчи кўрсаткичлар йиғиндисини танлаш зарурияти билан боғлиқ.

Мазкур муаммони еча туриб, олимлар кўрсаткичлар жамланмаси умумлаштирувчи ва хусусий кўрсаткичлардан ташкил топган бўлиши кераклигини таъкидлайдилар. Улардан биринчиси, базавий таснифлагич сифатида юзага чиқади ва чегаравий ҳолатни аниқлашни талаб қилади, иккинчиси эса, ёрдамчи вазифани бажариб, асосан ҳудуд инновацион ривожланишида мавжуд тенденцияларни тушунтириш учун хизмат қилади.

Умумлаштирувчи кўрсаткичлар танлови қуйидагилардан келиб чиқиб амалга оширилади:

3.1.3-жадвал

Ҳудуднинг инновацион салоҳиятини баҳолаш алгоритми

Босқич номи	Босқич вазифалари
-------------	-------------------

⁶The Global Competitiveness Report 2008–2009. Michael E. Porter, Harvard University, Klaus Schwab, World Economic Forum. <http://www.weforum.org/pdf/GCR08/GCR08.pdf>

⁷Инновационный менеджмент в России: вопросы стратегического управления и научно-технологической безопасности / Рук. авт. колл. В.Л.Макаров, А.Е.Варшавский. – М.: Наука, 2004. с.108-150; Научно-технологическая безопасность регионов: методологические подходы и результаты диагностирования / А.И.Татаркин, Д.С.Львов, А.А.Куклин, А.Л.Мызин, В.Я.Буланов, К.Б.Кожов, А.Ю.Домников. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2000. с. 112-132, 329-331; Багриновский К., Бендиков М., Хрусталева Е. Экономическая безопасность наукоемкого производства: Препринт. – М.: ЦЭМИ РАН, 2000. с.36-37; Сенчагов В. Экономическая безопасность: геополитика, глобализация, самосохранение и развитие / Институт экономики РАН. – М.: ЗАО «Финстатинформ», 2002. с.76-77.

1. Миқдор ва (ёки) сифат талабларини салоҳиятнинг ресурс ва натижадорлик таснифлари орқали инновацион салоҳият ҳолатининг меъёрий моделини тасвирлаш	Худуд инновацион салоҳиятини баҳолашда қўлланиладиган кўрсаткичлар рўйхати ва уларнинг чегаравий таснифларини аниқлаш
2. Инновацион салоҳиятнинг жорий ҳолатини баҳолаш (ишлаб чиқилган норматив модел асосида)	Салоҳиятнинг норматив ва фактик параметрларининг келишувчанлик таҳлили – унинг кучли ва кучсиз томонларини ажратиш
3. Худуд инновацион салоҳиятини кучайтиришнинг мумкин бўлган йўналишлари таснифи (олиб борилган таҳлил натижаларини ҳисобга олган ҳолда)	Худуд инновацион салоҳияти хусусиятини шакллантириш, уни зоналарга бўлиш. Инновацион ўзгартиришларни амалга ошириш йўналишларини аниқлаштириш.

Манба: Москвина О.С. Инновационный потенциал как фактор устойчивого развития региона / art30_02.php.html

- кўрсаткичлар тизими инновацион жараёнларни комплекс равишда таснифлаган ҳолда, унинг асосий босқичларини ўз ичига олиши лозим: “фан–инновация–ишлаб чиқариш ва тарқатиш”; индикаторлар йиғиндиси эластик бўлиши лозим, яъни худуднинг инновацион соҳасида юз бераётган барча ўзгаришлар акс этиши керак (ресурс ва натижадорлик таснифларини қўшган ҳолда);

- худудлар кесимида инновацион салоҳиятнинг таққослама баҳолашни олиб бориш учун кўрсаткичлар сони чекланган бўлиши ҳамда худудий статистика хусусиятлари ва имкониятлари билан боғланган бўлиши лозим.

3.1.4-жадвал

Мамлакат ҳудудининг инновацион салоҳиятини тавсифловчи
умумлаштирувчи кўрсаткичлар тизими⁸

Кўрсаткичлар гурухи	Кўрсаткич ва унинг шартли мазмуни	Кўрсаткич- ларнинг шартли белгилари	Кўрсаткичнинг чегаравий тавсифи	
			R	Z
Кадрлар бўйича	Саноат-ишлаб чиқариш ходимларининг умумий ҳисобида олий маълумотли ходимларнинг улуши, ш.б.	K1	0.25	0.8
	Ишчи кучига сарфланаётган умумий харажатлар ҳажмида касбий таълим учун харажатлар улуши, ш.б.	K2	0.15	0.5
	Олий таълим муассасаларида таҳсил олаётган талабаларнинг миқдори, ҳар 10 минг аҳоли сонига нисбатан, киши	K3	100	150
Техник-технологик ташкил этувчи	Асосий ишлаб чиқариш фондларининг эскириш даражаси, % да	T1	60	25
	Асосий ишлаб чиқариш фондларининг янгиланиш коэффициенти, % да	T2	4.5	12.0
	Эксплуатация муддати 10 йилгача бўлган ускуналарнинг улуши, ш.б.	T3	0.33	0.7
Молиявий ташкил этувчи	Ялпи ҳудудий маҳсулот (ЯҲМ)да фан ва илмий тадқиқотларга қилинган харажатларнинг улуши, %да	Ф1	2.5	5
	Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг умумий ҳажмида инновацияларга сарфланган харажатларнинг улуши, %да	Ф2	2.5	5
	ЯҲМда саноатга йўналтирилган инвестицияларнинг улуши, %да	Ф3	2.4	11.8
Илмий ташкил этувчи	Илмий тадқиқот олиб борувчи ходимларнинг миқдори, ҳар 10 минг аҳоли сонига нисбатан, киши	H1	13	40
	Фан кандидати ва фан докторларининг сони, ҳудуддаги ҳар 10 минг аҳолига нисбатан, киши	H2	0.4	4.0

⁸Москвина О.С. Инновационный потенциал как фактор устойчивого развития региона / art30_02.php.html

	“Фан ва илмий хизмат кўрсатиш” тармоғидаги асосий воситаларнинг умумий ҳажмида машина ва ускуналарнинг қиймати, %да	НЗ	16	35
Натижавий компонент	Ихтиролар учун патент идорасига берилган аризаларнинг сони, ҳар 10 минг аҳоли сонига нисбатан, %да	P1	2.5	5
	Саноат корхоналарининг инновацион фаоллик даражаси, %да	P2	40	10
	Саноат маҳсулотларининг умумий ҳажмида инновацион маҳсулотларнинг улуши, %да	P3	8	15

Шу муносабат билан барча умумлаштирувчи кўрсаткичлар ҳудуднинг инновацион салоҳиятини тавсифловчи бешта баҳолаш блокларига гуруҳланган (3.1.4-жадвал).

3.1.5-жадвал

Ҳудуднинг инновацион салоҳиятини баҳолашнинг норматив модели⁹

Тенгсизлик тури	Инновацион салоҳият тавсифининг ҳолати
$I < R$	Қониқарсиз ҳолат: кескин қайта ўзгаришларни тақозо этувчи, инновацион салоҳиятнинг заиф томони сифатида тавсифланади.
$R < I < Z$	Инқироз ҳолати: инновацион ривожланиш бўйича қўйилган мақсадларга эришиш учун чекланган ўзгаришларни талаб қилади.
$I > Z$	Қониқарли ҳолат: қўйилган инновацион мақсадларга мос бўлган, ижобий динамикани сақлаб қолишга қаратилган ўзгаришларни талаб қилади. Инновацион салоҳиятнинг кучли томони сифатида тавсифланади.

Учинчи муаммо, инновацион салоҳиятни норматив моделини шакллантириш билан боғлиқ. Унинг ечими умумлаштирувчи кўрсаткичларни уларнинг чегаравий тавсифлари билан боғлаб берувчи тенгсизликлар тизими орқали намоён бўлади (3.1.5-жадвал).

Бу ерда, I – умумлаштирувчи кўрсаткичнинг белгиси бўлиб, инновацион салоҳиятнинг ресурс ва натижавий ташкил этувчиларини тавсифлайди; R – инновацион салоҳиятнинг умумлаштирувчи кўрсаткичининг чегаравий белгиси бўлиб, мумкин бўлган минимал инқироз даражаси чегарасини кўрсатувчи параметр; Z – инновацион салоҳиятни умумлаштирувчи кўрсаткичнинг чегаравий белгиси бўлиб, у инқироз олди ҳолати чегарасини кўрсатувчи параметр тавсифи орқали акс этади.

Иккинчи муаммо, танлаб олинган кўрсаткичларнинг чегаравий ҳолатини аниқлаш зарурлигидан келиб чиқади.

⁹ Преобразование научно-инновационной сферы в регионе: понятийный аппарат / Под ред. А.Е.Когута. – СПб.: ИСЭП РАН, 1995. с. 49.

**Инновацион салоҳият кўрсаткичларини умумлаштирувчи
координаталарнинг моҳияти¹⁰**

Тенгсизлик тури	Умумлаштирувчи кўрсаткичнинг (i) координатаси ҳисоби
<i>Барча кўрсаткичлар учун (фақат T1 ва T3 дан ташқари)</i>	
I <= R	$i=R/L$, бунда координата белгиларига “-“ ишораси берилади
R < I < Z	$i=I/Z$ – координата белгисининг диапазони 0 дан 1 гача ораликда вариацияланади
I >= Z	$i=Z/L$ – координата белгисининг диапазони ҳар доим 1 дан юқори бўлади
<i>T1 ва T3 кўрсаткичлари учун*</i>	
I >= R	$i= I/R$, бунда координата белгиларига “-“ ишораси берилади
R > I > Z	$i=Z/L$ – координата белгисининг диапазони 0 дан 1 гача ораликда вариацияланади
I <= Z	$i=I/Z$ – координата белгисининг диапазони ҳар доим 1 дан юқори бўлади

* «Асосий ишлаб чиқариш фондларининг эскириш даражаси» ва «Эксплуатация муддати 10 йилгача бўлган ускуналарнинг улуши».

Тўртинчи муаммо, салоҳиятнинг норматив ва фактик параметрларининг келишувчанлигини таҳлил қилиш билан боғлиқ. Бу ерда биринчи даражали белги умумлаштирувчи кўрсаткичларни баҳолаш жараёнида олинган натижаларни ўзаро солиштириш масаласини англатади. Ушбу мақсадда салоҳиятнинг алоҳида тавсифларини агрегатлаштиришга (умумлаштириш, тўплаш) имкон берувчи ва уларни график тарзда ягона график координаталарининг йиғиндиси кўринишида тасвирловчи ёндашувдан фойдаланиш мумкин (i). Услубий жиҳатдан мазкур ёндашувни 3.1.1-рasm орқали тасвирлаш мумкин.

1. Инновацион салоҳият ҳолатининг қониқарсиз зонаси ($i < 0$). Инновацион иқтисодиётнинг шаклланишида салбий тенденцияларни акс эттириб, ҳудуд инновацион салоҳиятини ресурс ва натижавий кўрсаткичларни ўстиришга йўналтирилган чора-тадбирлар тизимини ишлаб чиқишни талаб этади.

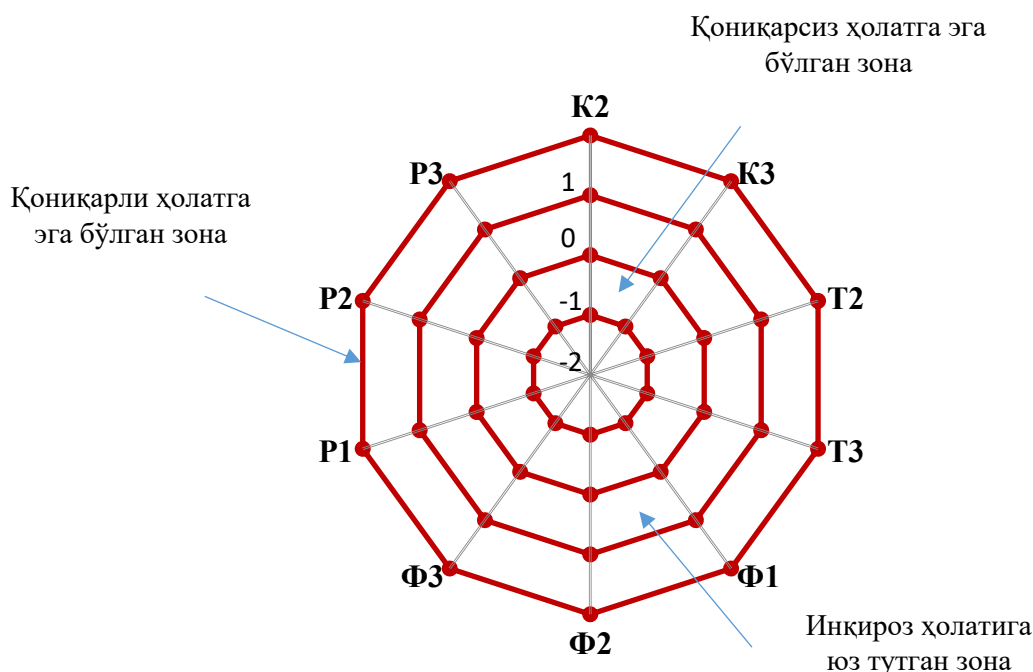
2. Инқироз ҳолати зонаси ($0 < i \leq 1$). Ҳудуд инновацион иқтисодиётини салоҳият даражасида етарлича шакллантирилмаганидан ва бунинг учун ресурслардан фойдаланиш йўллари яхшилаш ҳамда инновацион фаолиятнинг якуний натижаларини фаоллаштириш талаб этилади.

3. Қониқарли ҳолат зонаси ($i > 1$). Бунда инновацион жараёнлар ривожланишининг инқирозли чегарасидан четга чиқиши содир бўлади ва бунинг учун юзага келган ҳолатнинг ижобий динамикасини сақлаб туришга қаратилган чора-тадбирларнинг ишлаб чиқиши талаб этилади. Мазкур зоналаштириш натижалари инновацион ўзгаришларни амалга ошириш бўйича йўналишларни аниқлаб олиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

БМТнинг Барқарор ривожланиш комиссияси томонидан тақдим этилган “Genuine saving” (“Ҳақиқий жамғарма” кўрсаткичи) “Кўрсаткичлар индикатори тизими” ҳудудларнинг барқарор ривожланишини баҳолашда

¹⁰Преобразование научно-инновационной сферы в регионе: понятийный аппарат / Под ред. А.Е.Когута. – СПб.: ИСЭП РАН, 1995. с. 49.

иқтисодиётнинг юқори суръатларда глобаллашуви ва ташқи таҳдидларнинг худуд иқтисодиётининг ривожланиш жараёнига таъсири негизда самарали ҳисобланса, интеграл кўрсаткичлар услуби асосида баҳолаш эса, мамлакат ичкарасида самаралидир.

3.1.4-расм.

Худудларнинг инновацион ривожланиши ва унга баҳо беришда инсон капиталининг ҳолати, худудда мавжуд бўлган техник-технологик ишланмалар, ихтироларнинг сони, уларнинг жон бошига тўғри келиши билан боғлиқ кўрсаткичлар таҳлилини амалга ошириш долзарб масалалардан ҳисобланади. Бу борада ривожланган мамлакатларда худудларнинг ривожланганлик даражасига баҳо бериш бўйича орттирган илғор илмий-услубий тажрибаларни Ўзбекистон шароитига мослаштириш ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш ушбу соҳада изланиш олиб бораётган тадқиқотчиларнинг асосий вазифаларидан биридир.

Худуднинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятига баҳо беришда худудда мавжуд бўлган иқтисодий ресурслар, худуднинг интеллектуал салоҳияти ва ушбу салоҳиятдан амалда нечоғлиқ даражада фойдаланилаётгани, худуднинг ресурс салоҳиятидан техник ва технологик жиҳатдан фойдаланиш имкониятлари ва мавжуд ресурсларнинг кўлаmidан келиб чиқиб, турли хилдаги худудий дастурларнинг ишлаб чиқилиши ва бошқа бир қанча омилларнинг инобатга оlinиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Зеро, умум эътироф этилган ва амалиётда ўз тасдиғини топган ишланмаларни ўрганиш, уларнинг мазмун-моҳиятини англаб етиш худудларни комплекс тарзда ривожланишини таъминлашга бағишланган

¹¹ Москвина О.С. Инновационный потенциал как фактор устойчивого развития региона / art30_02.php.html

худудий дастурларни, концепцияларнинг самарали ишлаб чиқилишини таъминлайди.